

تأثیر الگوی فضایی خانه‌های تاریخی دوره قاجاریه شهر اردبیل در شکل‌گیری کالبدی حسینیّه مجتهد

آزیتا بلالی اسکویی^I، مهدی پایدار^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/nbsh.2020.21228.2102

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۰۸

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۲۱۹-۲۴۲

چکیده

I. دانشیار گروه معماری و شهرسازی، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
a.oskoyi@tabriziau.ac.ir
II. دانشجوی کارشناسی‌ارشد مهندسی معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

عصر قاجار از مهم‌ترین دوران شکوفایی تعزیه و توجه به احداث ابنیه آیینی، مانند حسینیّه و تکایا در ایران است. شهر اردبیل از دیرباز به‌عنوان مهد تشیع مورد توجه بوده است و به‌لحاظ آیینی از مراکز مهم ایران به‌شمار می‌رفت. در این پژوهش به شناخت و بررسی کالبد معماری حسینیّه مجتهد که جزو مهم‌ترین حسینیّه‌های ایران به‌لحاظ معماری، قدمت و وسعت ساخت است و قدیمی‌ترین حسینیّه شمال غرب کشور و هم‌چنین اولین و منسجم‌ترین حسینیّه طراحی شده اردبیل محسوب می‌شود؛ به‌عنوان بنای آیینی ارزشمند دوره قاجار پرداخته می‌شود. در کنار نقش حسینیّه‌ها در تعزیه، خانه‌ها نیز از ابتدا متأثر از مذهب و مراسم‌های آیینی بوده‌اند. در پژوهش حاضر علاوه بر حسینیّه، به بررسی الگوهای فضایی تعدادی از خانه‌های قاجار اردبیل که در شکل‌گیری کالبدی حسینیّه مجتهد تأثیر گذار بوده‌اند، پرداخته می‌شود. هدف از بررسی مقایسه‌ای کالبدی حسینیّه مجتهد و خانه‌های اردبیل، دستیابی به پاسخ این پرسش‌هاست که، الگوی فضایی و معماری خانه‌ها چه تأثیری بر روی الگوی حسینیّه مجتهد در دوره قاجار در شهر اردبیل داشته است؟ (و) چه شباهت‌هایی از بُعد فضا و کالبد معماری حسینیّه مجتهد و خانه‌های تاریخی شهر اردبیل وجود دارد؟ پژوهش حاضر از نوع کیفی و به روش تحلیلی-توصیفی است. پس از مطالعات میدانی و بررسی مدارک و جمع‌آوری اطلاعات از حسینیّه مجتهد و خانه‌های تاریخی، با معرفی و بررسی ویژگی‌های هر یک از بناها و مقایسه تعدادی از شاخص‌های مهم، نقش عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری کالبدی حسینیّه و خانه‌ها مشخص گردید و در نتیجه معین شد که الگوی معماری حسینیّه مجتهد تأثیرپذیرفته از الگوی فضایی خانه‌های تاریخی شهر اردبیل است و این حسینیّه به تاسی از معماری متداول دوره قاجاریه بنا شده و چارچوب‌های معماری دوره قاجار بر آن حاکم است.

کلیدواژگان: الگوهای فضایی، ساختار کالبدی، حسینیّه مجتهد اردبیل، خانه‌های تاریخی، دوره قاجاریه.

مقدمه

در کنار اقلیم و عوامل محیطی در هر منطقه، هویت فرهنگی مسلمانان عامل مهمی است که منجر به شکل‌گیری فرم معماری فضاهای آیینی شده است (Avcioğlu, 2007: 11). توجه به بناهای آیینی بعد از اسلام و به‌طور رسمی از دوره صفوی ادامه یافته و در دوره قاجار به اوج خود رسیده است؛ به‌طوری‌که دوره قاجار نقطه اوج و شکوفایی مراسم آیینی در طول تمام تاریخ اعصار ایران است (همایونی، ۱۳۸۰: ۱۳۱). در این دوره، مهم‌ترین مراسمی که در فضاهای شهری برگزار می‌شد، آیین‌های عزاداری ماه محرم بود (Schoberl, 1828: 154; Porter, 1821).

شهر اردبیل از دیرباز به‌عنوان مهد تشیع، و با وجه تسمیه‌های «دارالارشاد»، «دارالامان»، «دارالعرفان» مورد توجه بوده است (صفری، ۱۳۷۰: ۶۸)؛ بنابراین به‌لحاظ آیینی و مذهبی از مراکز مهم ایران به‌شمار می‌رفت. به پیروی از این آیین‌ها، مراکز مذهبی (مساجد) و مراکز آیینی (حسینیه‌ها) با بافت شهری، رابطه‌ای تنگ‌تنگ دارد؛ به‌طوری‌که الگوی آیینی شهر، با مساجد و محلات شش‌گانه مذهبی شکل گرفته و به هم تنیده شده و مراسم مذهبی و عزاداری‌های ماه محرم و صفر با سلسله‌مراتب خاصی در مساجد و سطح شهر اردبیل برگزار می‌شود. هم‌سو با این الگو و جایگاه مساجد، حسینیه‌های شهر در گذر فرعی محلات به پیرو این نظم و سلسله‌مراتب، نقش آیینی و اجتماعی خود را ایفا می‌کنند و در رابطه‌ای بسیار فشرده با بافت محله، مراسم مختلفی از قبیل: تعزیه، شبیه‌خوانی، نذر و احسان برگزار می‌شود (کرم‌زاده شیرازی و متدین، ۱۳۹۱: ۲). در کنار این نقش حسینیه‌ها، خانه‌ها نیز از همان ابتدا متأثر از مذهب و مراسم‌های آیینی بوده‌اند. احداث خانه و شکل و سازمان فضایی آن به شدت تحت تأثیر فرهنگی است که بدان تعلق دارد (قاسمی سیچانی و معاریان، ۱۳۸۹: ۹۰).

در این پژوهش از میان بناهای آیینی شهر اردبیل، حسینیه مجتهد که جزو مهم‌ترین حسینیه‌های ایران به‌لحاظ معماری، قدمت و وسعت ساخت است (کرم‌زاده شیرازی و متدین، ۱۳۹۵: ۷۱) و اولین و منسجم‌ترین حسینیه طراحی شده شهر اردبیل محسوب می‌شود؛ هم‌چنین خانه‌های میرفتاحی، صادقی و خلیل‌زاده که مربوط به دوره قبل از حسینیه مجتهد و یا هم‌زمان با آن دوره بوده، انتخاب شده‌اند که از لحاظ الگوی فضایی و معماری به صورت توصیفی-تحلیلی مورد بررسی و مقایسه قرار بگیرند تا تأثیر الگوی‌های فضایی خانه‌های تاریخی بر روی شکل‌گیری کالبدی حسینیه مجتهد در شهر اردبیل مشخص گردد.

پرسش‌ها و فرضیه پژوهش: هدف پژوهش حاضر پاسخ به این پرسش‌هاست: الگوی فضایی و معماری خانه‌های تاریخی چه تأثیری بر روی الگوی کالبدی حسینیه مجتهد در دوره قاجار در شهر اردبیل داشته است؟ (و) چه شباهت‌هایی از بُعد فضا و کالبد معماری حسینیه مجتهد و خانه‌های تاریخی شهر اردبیل وجود دارد؟ فرضیه اولیه پژوهش حاضر بر این بنا استوار است که الگوی کالبدی معماری حسینیه مجتهد اردبیل برگرفته از خانه‌های تاریخی در دوره قاجار است.

روش پژوهش: پژوهش حاضر به بررسی کالبدی-فضایی حسینیه مجتهد و تعدادی از خانه‌های تاریخی دوره قاجار در اردبیل می‌پردازد و از نوع کیفی و به روش تحلیلی-توصیفی است. در انتخاب خانه‌های تاریخی، تلاش شد بناهایی که قاعدتاً

متأثر از شرایط و الگوی معماری دوره قاجاریه و از لحاظ تاریخی مربوط به قبل از احداث بنای حسینیۀ مجتهد و یا هم‌دوره با آن بودند، برگزیده شوند تا تأثیر الگوی فضایی این خانه‌ها در شکل‌گیری کالبدی حسینیۀ مجتهد بررسی و تحلیل شود. روش و ابزار مورد استفاده تحقیق برای جمع‌آوری اطلاعات، روش کتابخانه‌ای و بررسی اسناد و مدارک مکتوب به همراه مطالعات میدانی می‌باشد؛ بدین منظور در بخش نظری با استفاده از اطلاعات کتابخانه‌ای و ضمن مراجعه به منابع سعی بر این بوده، وجوه ممکن مسأله، یعنی الگوهای فضایی حسینیۀ و خانه‌های تاریخی مورد توجه قرار داده شوند. در بخش مطالعه نمونه‌های موردی نیز بر اساس شاخص‌های به دست آمده، کالبد حسینیۀ و خانه‌های تاریخی دوره قاجار مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

بناهای آیینی در شهرهایی همانند تهران، اصفهان و کرمان به نام «تکیه» و در شهرهای یزد، شیراز و اردبیل به نام «حسینیۀ» رایج بود (امین‌زاده، ۱۳۷۸: ۶۱). در دوره قاجار، سلاطین برای کسب محبوبیت و توجه به اذهان عمومی به مراسم مذهبی متوسل شده و تعزیه به اوج هنری خود رسیده (همایونی، ۱۳۸۰: ۱۳۰ و ۱۳۱)؛ به طوری که در هر شهر، هر محله برای خود تکیه و حسینیۀ ای داشته است (عمادی، ۱۳۸۵: ۲۷۲). هرچند در خصوص حسینیۀ‌ها تحقیقات وسیعی انجام نشده است، اما از جمله پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد.

پژوهش با عنوان «الگوهای کالبدی حسینیۀ‌ها، ریشه‌ها و تحولات» در جست‌وجوی روندهای کالبدی فرهنگی است که به ظهور پدیده حسینیۀ به عنوان گونه‌ای از فضای شهری که برای آیین عزاداری کاربرد دارد، منجر شده است (ناری‌قیمی، ۱۳۹۵). پرسش اصلی پژوهش با عنوان: «بررسی نقش اقلیم بر نوع معماری و تزئینات حسینیۀ نواب بیرجند» این است: اقلیم چه تأثیری بر ساختار معماری و تزئینات حسینیۀ نواب داشته است؟ نتایج نشان می‌دهد که اقلیم، مهم‌ترین عامل تأثیرگذار بر ساختار کالبدی گونه‌های مختلف در بنای مورد مطالعه بوده و معمار حسینیۀ نواب با در نظر گرفتن شرایط اقلیمی، مناسب‌ترین سبک معماری (الگوی درونگرایی) و کاربردی‌ترین آرایه‌های تزئینی را به کار برده است (هاشمی‌زرچ‌آباد و همکاران، ۱۳۹۵). هدف پژوهش با عنوان: «بررسی مقایسه‌ای حسینیۀ‌های دوره قاجار در مازندران و اصفهان» دستیابی به پاسخ این پرسش است که، مهم‌ترین عوامل شکل‌دهنده الگوی معماری حسینیۀ‌های قاجاری در این دو استان کدام‌اند؟ با تحلیل میزان تأثیر عوامل مختلف، مهم‌ترین شاخص تأثیرگذار که اقلیم باشد، معرفی می‌گردد (رضوی‌پور و ذاکری، ۱۳۹۲). پرسش اصلی پژوهش با عنوان: «بازخوانی و بازشناسی معماری آیینی دوره قاجار، نمونه موردی: حسینیۀ مجتهد اردبیل» این است که، الگوهای معماری و عناصر سبک‌شناسانه چه بوده‌اند؟ و این بنا چه نقش فرآیینی ایفا می‌کرده است؟ بر اساس یافته‌ها، جایگاه شهری حسینیۀ مجتهد تابع شرایط بومی و جغرافیایی شهری است. الگوی معماری به سبک دوره قاجار و الگوی کارکردی فراتر از مراسم آیینی، نقش اجتماعی و آموزشی داشته است (کرم‌زاده شیرانی و متدین، ۱۳۹۵). پرسش اصلی پژوهش تحت عنوان: «مروری بر رابطه تعزیه و معماری در حسینیۀ‌های دوره قاجار- نمونه موردی: حسینیۀ مجتهد اردبیل» این است که خاستگاه تعزیه در معماری حسینیۀ مجتهد بر چه الگویی

است و الگوهای مشترک معماری در حسینیه‌های دوره قاجار کدام‌ها هستند؟ براساس یافته‌ها، خاستگاه تعزیه در معماری حسینیه با صحن مستطیل با طاق نماهای دو طبقه دور صحن محقق می‌شود و هندسه صحن قابلیت اجرای نمایش‌های مختلف را فراهم می‌آورد (کرم‌زاده شیرانی و متدین، ۱۳۹۱).

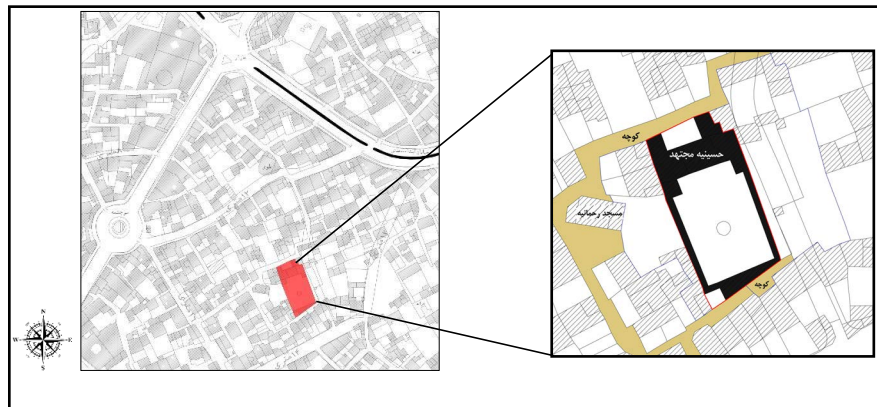
اگر حسینیه‌ها را بعد از مساجد به عنوان پرکاربردترین بنای مذهبی و آیینی بپذیریم، اهمیت توجه به کالبد معماری این بناها مشخص می‌شود. در مورد الگوهای کالبدی حسینیه‌ها، پژوهش‌هایی از دیدگاه‌های مختلف انجام شده است، اما در این نوشتار سعی شده که ریشه الگوهای کالبدی و شکل‌گیری حسینیه‌ها بررسی شود، و فرض اولیه هم بر این بنا استوار است که الگوی کالبدی معماری حسینیه مجتهد اردبیل برگرفته از خانه‌های تاریخی دوره قاجار در این شهر است.

پیشینه تاریخی و موقعیت جغرافیایی حسینیه مجتهد

مهم‌ترین و بزرگ‌ترین حسینیه شهر اردبیل که از نظر معماری و قدمت تاریخی برتر از سایرین است، حسینیه مجتهد است (محمد مرادی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۰۱). «آقامیرزا عبدالله» پدر «حاج میرزا آقا محسن مجتهد اردبیلی» زمین فعلی حسینیه را در زمان «مظفرالدین شاه» به نام پسرش خریداری می‌کند. حاج میرزا محسن مجتهد پس از سال‌ها اقامت در نجف اشرف به وطن بازمی‌گردد و اقدام به ساخت حسینیه می‌کند. به درخواست وی، جمعی از مهندسیین و معماران نامدار آن زمان، طراحی بنا را انجام می‌دهند و احداث آن چندین سال به طول می‌انجامد (آرشیو اداره میراث فرهنگی استان اردبیل، ۱۳۷۴). این حسینیه در عهد قاجار بین سال‌های ۸۸-۱۲۸۲ ه.ق. ساخته شده است (محسن اردبیلی، ۱۳۷۵: ۹۵). حاج میرزا محسن مجتهد در سال ۱۲۸۶ ه.ق.، طی وصیت‌نامه‌ای ثلث اموال خود (کاروانسراهای تجاری) را وقف برگزاری مراسم خامس‌آل‌عبا نمود که منافع آن صرف مخارج تعمیراتی موقوفات، حسینیه، عزاداری و اطعام در ایام محرم و صفر شود. ایشان یکی از چهره‌های برجسته مذهبی و روحانی قرن سیزدهم هجری قمری در اردبیل بوده که در زمینه برپایی مجالس تعزیه و شبیه‌خوانی اقدامات شایانی انجام داده است. آقا میرزا محسن مجتهد از آنجایی که علاقه خاصی به حضرت امام حسین علیه السلام داشت، طبق وصیت‌نامه‌ای ساختمان حسینیه را برای سالار شهیدان وقف نموده است (لطفی و عالیقدر، ۱۳۷۴). طبق اسناد وقفی، حاج میرزا محسن مجتهد این حسینیه را وقف اولاد و اولاد اولادش نسل‌به‌نسل کرده است؛ علاوه بر آن، تولیت بنا نیز بر عهده خود آنان گذاشته شده است و در وقف‌نامه اشاره شده که هیچ شخص دیگری نمی‌تواند بر موقوفه نظارت داشته باشد (آرشیو اداره اوقاف و امور خیریه استان اردبیل، ۱۳۹۱). در زمان تحریر وصیت‌نامه (۱۲۸۶ ه.ق.) ساختمان به طور کامل به اتمام نرسیده بود (محسن اردبیلی، ۱۳۷۵: ۹۸). پس از احداث بنا، طاق نماهای صحن و برخی تغییرات کالبدی در سال ۱۳۱۸ ه.ق. به سبک معماری قاجار، برخی تغییرات و تفکیک فضای داخلی به تأثیرپذیری از معماری غرب انجام گرفته است. دوره شکوفایی حسینیه به دوره مرحوم میرزا یوسف (۱۲۷۱-۱۳۹۹ ه.ق.) فرزند مرحوم میرزا محسن مجتهد برمی‌گردد؛ ایشان، اولین متولی بنا بوده و نقش بسزایی در: خرید زمین، افزایش وسعت، مرمت و توسعه کالبدی، رونق آیین و اجتماعی حسینیه داشته است.

میرزا آقا محسن مجتهد با احداث حسینیه، زمینه برپایی مجالس تعزیه و شبیه‌خوانی را فراهم کرده و در ایام عزاداری محرم و صفر، حسینیه برپاکننده مجالس باشکوه تعزیه در اردبیل بوده است (صفری، ۱۳۷۱: ۲۵۶). از آن زمان تاکنون، بنا در تصرف نوادگان ایشان است و هر ساله مراسم سوگواری سیدالشهدا توسط آنان برگزار می‌شود، اما متأسفانه امروزه آن شور و حال گذشته را از دست داده است. حسینیه مجتهد، بنایی چند منظوره بوده که اصلی‌ترین عملکرد بنا برای مراسم عزاداری محرم و صفر بوده است. مراسمی که امکان آن‌ها در خانه‌ها و مساجد نبوده است؛ مانند احساناتی که در ایام محرم توسط افراد خیر یا بانی بنا به نیازمندان داده می‌شده و هم‌چنین شبیه‌خوانی‌ها در این بنا انجام می‌گرفته است (تهرانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۰). این بنا به تاریخ ۱۳۷۶/۵/۱۱ و شماره ۱۸۸۷، در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (آرشیو اداره میراث فرهنگی استان اردبیل، ۱۳۷۴).

این حسینیه در بافت تاریخی شهر اردبیل و به پلاک ثبتی ۳۸۳۵ و به نشانی: میدان سرچشمه، محله طوی، کوی رحمانیه واقع شده است. حسینیه از شرق به خانه مسکونی، از شمال به کوچه، از غرب به حیاط پیش‌ورودی، خانه مسکونی و مسجد رحمانیه، و از جنوب به کوچه بن‌بست منتهی می‌شود (شکل ۱).

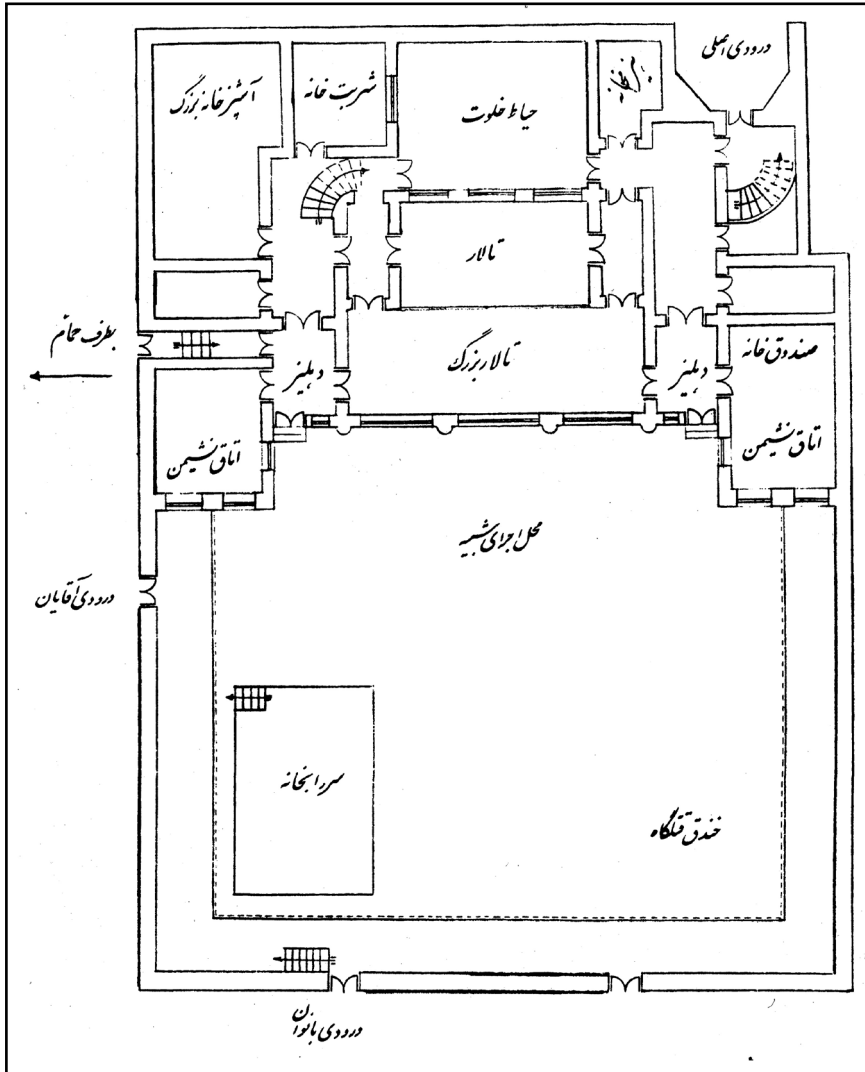
شکل ۱. موقعیت و محدوده حسینیه مجتهد در بافت تاریخی و محله طوی شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۹).

الگوهای فضایی حسینیه مجتهد

حسینیه مجتهد با بناهای مجاور آن در زمینی به مساحت ۲۶۶۰ متر مربع (مساحت زمین حسینیه ۱۸۶۰ متر مربع) احداث شده است. ساختمان حسینیه و طاق نماها در دو طبقه به زیربنایی بالغ بر ۱۳۳۰ متر مربع هستند. زمین به شکل مستطیل شمالی-جنوبی بوده است. ساختمان حسینیه بین صحن و حیاط شمالی قرار گرفته است. این ساختمان با زیربنای ۷۹۰ متر مربع در دو طبقه و شامل فضاهای مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفته است (کرم‌زاده شیرانی و متدین، ۱۳۹۵: ۷۵).

فضاهای باز، شامل: حیاط شمالی، صحن اصلی محل گرد آمدن عزاداران و محل اجرای تعزیه و مراسم شبیه‌خوانی است. فضای بسته، شامل: ساختمان اصلی حسینیه و دربردارنده فضاهای مختلف مثل: تالار آئینه‌دار، اتاق‌های نشیمن، مطبخ، شربت‌خانه، چایخانه، سرویس بهداشتی بوده است. فضاهای نیمه‌باز شامل رواق‌های اطراف صحن مرکزی، محلی برای تماشای تعزیه و شبیه‌خوانی است (تهرانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۲).

شکل ۲. پلان حسینیه مجتهد دوره قاجار (نادری، ۱۳۷۴: ۷۱؛ ترسیم: سید احد راشدی). ◀

شکل ۳. نمای کلی حسینیه مجتهد (نگارندگان، ۱۳۹۹). ◀

الگوی فضای باز: خاستگاه تعزیه در معماری حسینیّه مجتهد با صحن مستطیلی با طاق نماهای دو طبقه دورتادور صحن که دارای ۳۲ دهنه است، محقق می‌شود و هندسه صحن قابلیت اجرای نمایش‌های مختلف از قبیل شبیه‌خوانی، خندق و گودال قتلگاه را فراهم می‌آورد (کرم‌زاده شیرانی و متدین، ۱۳۹۱: ۹). حسینیّه مجتهد با این‌که در یک منطقه سردسیر ساخته شده، ولی سعی شده عنصر اصلی یک حسینیّه که همان صحن روباز مرکزی است به بدنه اصلی آن اضافه شود. در اینجا ذکر این نکته لازم است که عامل تأثیرگذار بر معماری حسینیّه‌ها، صرفاً آب و هوا نیست؛ بلکه فضاها و سیرکولاسیون انجام مراسم عزاداری در ایام محرم و صفر، بیشتر تأثیرگذار بوده است. منطقه آب و هوایی اکثراً بر روی مصالح ساختمانی و نوع پوشش تأثیر گذاشته و صحن حسینیّه‌ها چون یک منطقه وسیع برای انجام مراسم تعزیه می‌باشد، معماری پیچیده‌ای نمی‌طلبد و تقریباً در تمام نقاط کشور شبیه به همدیگر می‌باشد؛ بنابراین، نقطه عطف یک حسینیّه، صحن بزرگ آن می‌باشد که برای مراسم عزاداری و شبیه‌خوانی نیاز است و این نقطه عطف در حسینیّه‌های تمام نقاط کشور وجود دارد (تهرانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۴۸).

الگوی فضای نیمه‌باز: دورتادور صحن اصلی، ۳۲ دهنه طاق نما در دو طبقه به ارتفاع ۷ متر و عمق ۱/۷ متر در هر دهنه ساخته شده است. طاق نماها با زیربنای ۵۴ مترمربع به همراه فضاهای دیگر حسینیّه، ۴۰۰۰ نفر تماشاگر را در خود جای می‌داد (محسن‌اردبیلی، ۱۳۷۵: ۹۶). طاق نماها توسط مسیرهای دالانی شکل به همدیگر متصل می‌شده‌اند. به غیر از طاق نماهای ضلع شرقی متصل به نمای ساختمان که مخصوص میهمانان بوده و دسترسی آن از بازشوی طبقه دوم انجام می‌شد؛ سایر طاق نماها برای استفاده عموم بوده است. طبقه اول مخصوص مردان، و طبقه دوم برای بانوان بوده که با راه‌پله از کوچه جنوبی و به وسیله هشتی به طبقه دوم طاق نماها دسترسی داشتند.

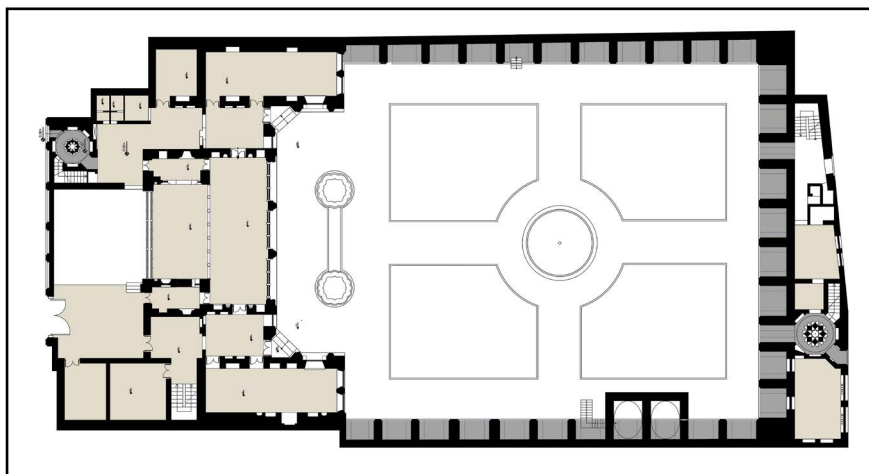
الگوی فضای بسته: الگوی پلان به صورت مستطیل با گوشواره‌هایی در دو سمت شرق و غرب بوده است. سه ورودی مجزا از ضلع‌های شمالی، غربی و جنوبی دارد. ورودی شمالی ویژه اهالی منزل و میهمانان، ورودی غربی صحن، جهت تماشاگران مردانه و ورودی جنوبی صحن برای تماشاگران زن اختصاص داشت. مهم‌ترین بخش حسینیّه، تالار آیینه‌دار زیبایی است که تلفیق شده دو تالار جنوبی و شمالی است (کرم‌زاده شیرانی و متدین، ۱۳۹۱: ۴). تالار مخصوص میهمانانی مثل حاکم و اعیان و اشراف شهر بود (صفری، ج ۲، ۱۳۷۰: ۱۴۶)؛ که با سه اُرسی سه‌دری با صحن ارتباط پیدا می‌کند. اُرسی هفت‌دری، فضای داخلی دو تالار را به هم مرتبط می‌کند. در تالار شمالی نیز پنجره اُرسی شش‌دری به حیاط شمالی (خلوت) باز می‌شود. این تالار به واسطه راهروهایی در دو طرف به صحن و اتاق‌ها دسترسی پیدا می‌کند (کرم‌زاده شیرازی و متدین، ۱۳۹۵: ۷۶). در ضلع غربی صحن زیر طاق نما، سردابه با سقف طاقی و دیوار سنگی قرار دارد. در ضلع شرقی یک باب سرویس بهداشتی زیر طاق نما قرار دارد. اتاقک کوچک زیرزمینی در ضلع جنوبی صحن کنار هشتی ورودی زنانه قرار دارد که به گودال قتلگاه دسترسی داشته و در مراسم تعزیه مورد استفاده قرار می‌گرفته است (کرم‌زاده شیرازی و متدین، ۱۳۹۵: ۸۰).

تزئینات حسینیّه مجتهد

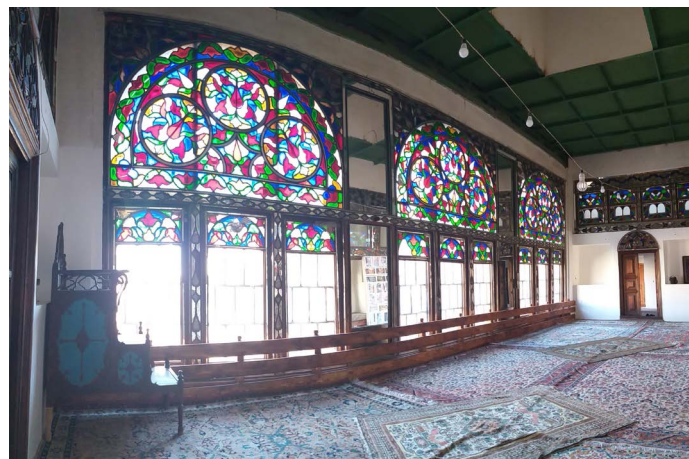
▲ شکل ۴. طاق نماهای دور صحن (نگارندگان، ۱۳۹۹).

تزئینات حسینیّه، شامل: آجرکاری، گچ‌بری و آیینه‌کاری و تزئینات سنگی، چوبی و

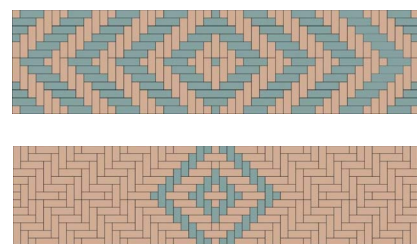

شکل ۵. فضاهای باز، نیمه باز و بسته در بنای حسینیه مجتهد (نگارندگان، ۱۳۹۹). ◀

شکل ۶. تالار بزرگ (شاه‌نشین) و اُرسی بین دو تالار بزرگ و کوچک (نگارندگان، ۱۳۹۹).
شیشه‌ای است. بیشتر تزئیناتی که در نمای جنوبی بنا به کار رفته‌اند دارای تزئینات آجری می‌باشند؛ که به صورت خفته-راسته و با آجرهای به رنگ نخودی و لعابدار فیروزه‌ای رنگ آبی اجرا کرده‌اند (محمدمرادی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۴).

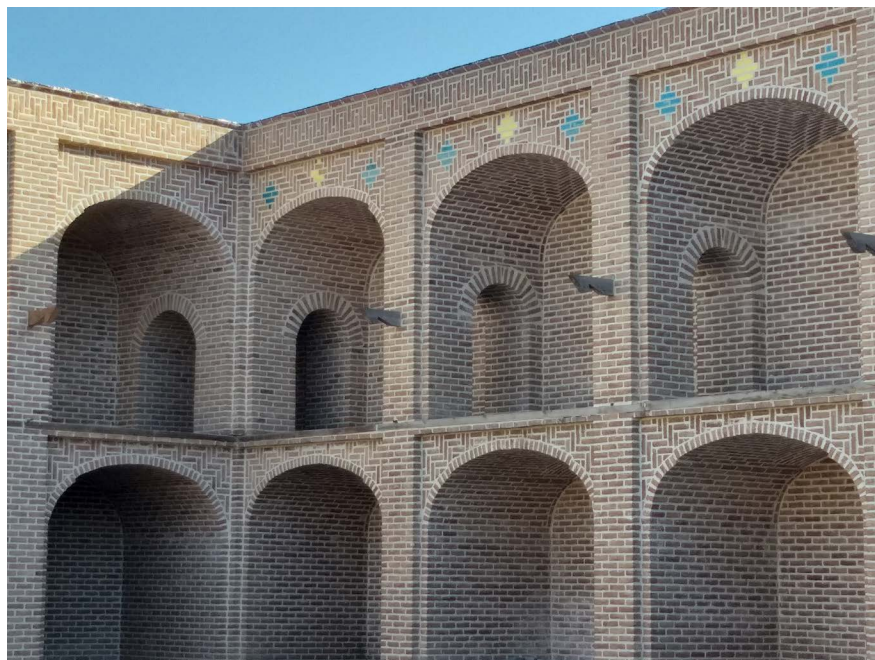
شکل ۷. تزئینات آجری نمای جنوبی بنای حسینیه مجتهد (نگارندگان، ۱۳۹۹). ◀

شکل ۷. تزئینات آجری نمای جنوبی بنای حسینیه مجتهد (نگارندگان، ۱۳۹۹). ◀

در کتیبه‌های بالای رواق‌های دور صحن، تزئینات به صورت آجرهای لعاب‌دار به رنگ آبی به صورت خفته-راسته و هُره‌چینی به کار رفته است. نیم‌ستون‌های آجری در نمای جنوبی بنا، از عناصر تزئینی محسوب می‌شوند (تهرانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۶). تمام قوس‌هایی که در بنا به کار رفته‌اند، به عنوان عنصر تزئینی هستند. بیشتر این چفدها به صورت دایره‌ای و غیربرابر هستند. در قسمت پایین دیوارها به منظور مقاوم‌سازی جرزها در برابر رطوبت، تا ارتفاع محدودی از دیوار را با سنگ پوشش داده‌اند. این تزئینات در نمای جنوبی بنا به صورت طرح‌دار با طرح گلدان معکوس و در رواق‌های دور صحن مرکزی ازاره‌های سنگی استفاده شده است. حوض صحن نیز دارای تزئینات سنگی است (همان: ۹۹ و ۱۰۰).

► شکل ۸. تزئینات آجری طاق‌نماهای دور صحن (نگارندگان، ۱۳۹۹).

تزئینات درب‌ها، پنجره‌ها و اُرسی‌های حسینیّه، ترکیبی است از قواره‌بری در چوب با نقوش اسلیمی و شیشه‌بری و خوشنویسی که به وفور به چشم می‌خورد. در میان قواره‌بری‌ها، شیشه‌های رنگی و خوشنویسی به صورت آیاتی از قرآن و اشعاری در مدح مولای متقیان به زبان عربی و در رثای ابا عبدالله علیه السلام به زبان فارسی و با رسم‌الخطی چشم‌نواز نقش بسته است. تزئینات داخلی بنا که به خصوص در تالار به چشم می‌خورد، گچی می‌باشد که در طاقچه‌ها و رف‌های بنا ایجاد شده‌اند (تهرانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۱).

▲ شکل ۹. تزئینات حوض سنگی در صحن حسینیّه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

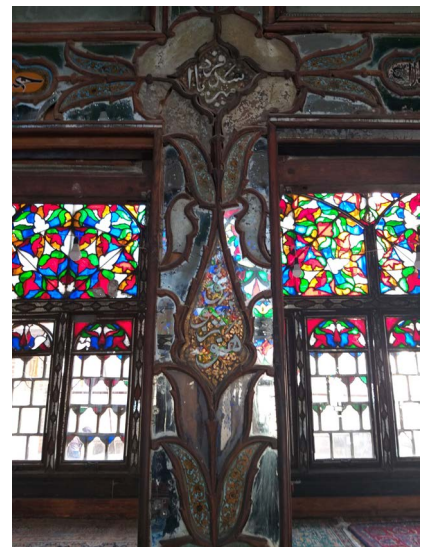
مقایسه تطبیقی حسینیّه مجتهد با دیگر بناهای مشابه

با بررسی‌های صورت‌گرفته در حسینیّه‌ها و تکایای مناطق همجوار، در استان‌های زنجان و آذربایجان غربی، حسینیّه یا تکیه باقی‌مانده‌ای از دوره قاجار وجود نداشت. در کتاب تکایا و حسینیّه‌ها «زهره بزرگ‌نیا» بخش مربوط به استان آذربایجان

شرقی، نام دو تکیه به نام‌های «ملاباشی» و «حیدر» آمده که طبق نوشته آن و کتاب روضه‌الجنان و آرشیو میراث فرهنگی، تکیه حیدر مربوط به دوره صفویه بوده است؛ که از آن اثری نیست و به جای آن، همه را خانه و عمارت ساخته‌اند. تکیه ملاباشی هم به‌عنوان بنای آرامگاهی معرفی شده که مدفن «مجدوبعلی شاه» بوده است؛ بنابراین از استان‌های همجوار حسینییه و تکیه باقی‌مانده‌ای که هم دوره حسینییه مجتهد و مربوط به عصر قاجار باشد، شناسایی نشد. درنهایت در این بخش مقایسه تطبیقی میان حسینییه مجتهد و تعدادی از بناهای مشابه دوره قاجار در سطح کشور صورت می‌گیرد؛ تا ویژگی‌های شاخص معماری آن روشن شود. ازجمله این بناها که تقریباً در یک برهه زمانی ساخته شده‌اند، می‌توان به تکیه دولت تهران، حسینییه امینی‌ها در قزوین و تکیه معاون‌الملک کرمانشاه اشاره نمود.

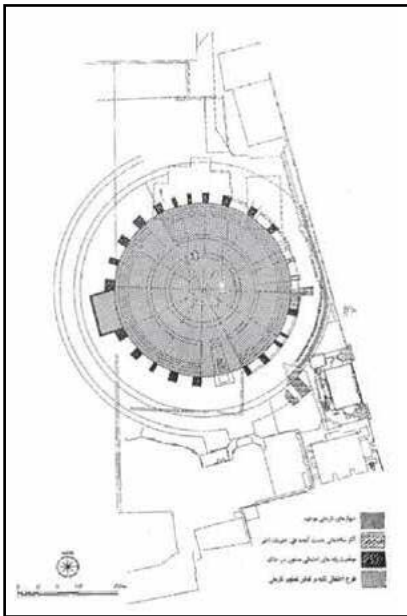
تکیه دولت از جهت اسلوب و سبک بنا و عظمت ساختمان در آن روزگار، کاری حائز اهمیت بود و این بنا شبیه آمفی‌تئاترهای کشورهای اروپایی ساخته شده بود (بزرگ‌نیا، ۱۳۸۵: ۷۰). تکیه دولت در سال ۱۲۸۴ ه.ق. به‌وسیله «دوست‌علی خان معیرالممالک» ساخته شد. ساختمان تکیه مدور و آجری به قطر تقریبی ۶۰ متر بود. این ساختمان همراه سردابه، چهار طبقه داشت که در مجموع مساحت آن حدود ۲۸۲۴ متر مربع بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۸۷). تکیه دولت سه ورودی داشت؛ ورودی اصلی و بزرگ در ضلع شرقی تکیه برای مردان، ورودی ضلع غربی برای بانوان (منصوری‌فرد، ۱۳۷۴: ۵۷۲) و ورودی سوم که قسمت شاه‌نشین تکیه را به ضلع جنوبی کاخ گلستان وصل می‌کرد (همان، ۵۷۴). بنای تکیه دولت به‌صورت مدور ساخته شده بود، که این برخلاف شکل ساخت حسینییه‌ها و تکایای دیگر که به‌شکل چهارگوش ساخته می‌شد، بود. سقف مدور آن هشت هلال از جنس چوب داشت که با اتصالات آهنی به هم وصل شده بود. نمای داخلی آن تماماً از آجر بود که با کاشی‌های معرق و غیرمعرق تزئین شده بود (گلجان و افشاررضائی، ۱۳۹۳: ۱۰۹). در اطراف صحن، ۲۰ طاق با دیوارها و ستون‌های کاشی‌کاری قرار داشت و روی طاق‌ها، اتاق‌هایی در دو طبقه ساخته شده بود. اتاق‌های طبقه اول، ویژه وزرا و اتاق‌های طبقه دوم که اُرسی هم داشت مخصوص بانوان حرم بود (اورسل، ۱۳۵۲: ۱۶۰). طبقه سوم، جایگاه نقاره‌چی‌ها بود. تزئین در فضای داخلی تکیه بیش از معماری کلی و نمای بیرونی آن اهمیت داشته است. استفاده از شمعدان‌های چندشاخه، دیوارکوب‌ها، چلچراغ‌ها و مانند این‌ها، نورپردازی فضای داخلی تکیه را چشم‌گیر می‌کرد (بنجامین و گرین، ۱۳۶۳: ۲۹۸). این بنا، سال‌ها متروک بود تا این‌که در ۱۳۲۵ ه.ش. برای ساخت شعبه بانک ملی در بازار، آن را خراب کردند و بیشتر عرصه آن زیربنای بانک گردید (شهیدی، ۱۳۸۰: ۱۴).

بنای حسینییه امینی‌ها متعلق به «حاج محمدرضا امینی» از تجار معروف بود و در سال ۱۲۷۵ ه.ق. وقف ساخت حسینییه شد. مساحت این بنا ۲۸۴۴ متر مربع است. زیباترین قسمت این بنا، از سه تالار که در موازات یکدیگر قرار گرفته و به‌وسیله اُرسی‌های زیبایی به یکدیگر مرتبط هستند، تشکیل شده است. این سه تالار از شرق به غرب و میان دو حیاط شمالی و جنوبی قرار دارند. تالارها دارای اُرسی‌های

▲ شکل ۱۰. تزئینات چوبی و شیشه‌ای درب‌ها و اُرسی‌های تالار حسینییه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

▲ شکل ۱۱. ساختار تکیه دولت (مختاری، ۱۳۷۸: ۱۳۹۱).

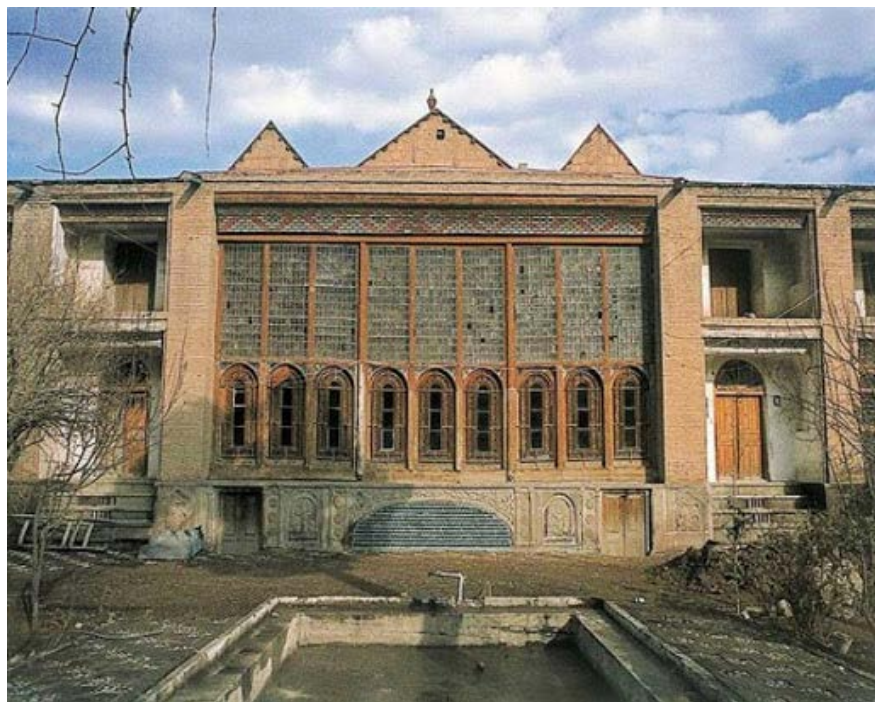

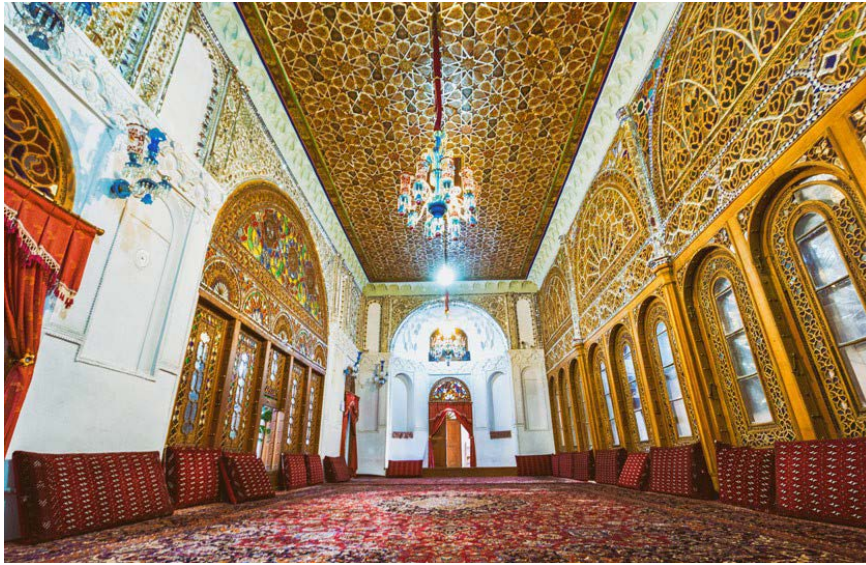
▲ شکل ۱۲. نمای داخلی تکیه دولت (منصوری‌فرد، ۱۳۷۴).

▶ شکل ۱۳. نمای حسینیه امینی‌ها (اللهیاری و تهرانی، ۱۳۹۲: ۹).

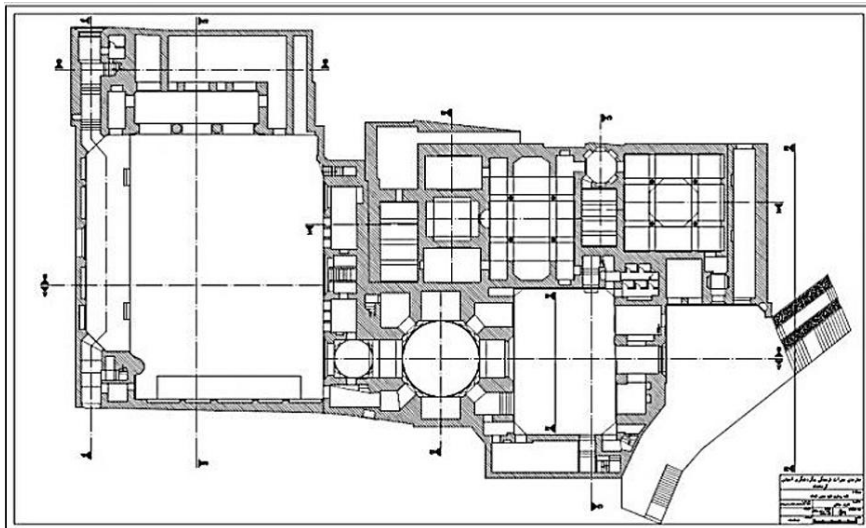
زیبایی بوده که در هنگام روضه‌خوانی با بلند کردن آن‌ها، هر سه، یکی می‌گردند و محوطه سرپوشیده بزرگ و آینه‌کاری زیبایی تشکیل می‌دهند. تالار میانی بزرگ‌تر از دو تالار شمالی و جنوبی بوده و در انتهای شرقی و غربی هر یک از این تالارها دو اتاق کوچک قرار دارد. تالار جنوبی با نُه دهنه اُرسی و شیشه‌های رنگی از شاهکارهای هنری است (گلریز، ۱۳۶۸). سقف تالارها دارای نقاشی، آینه‌کاری، رف‌های کاسه‌ای مزین، گچبری و گره‌بندی چوبی است. سقف تالار میانی به سه بخش تقسیم شده که بخش میانی دارای تزئینات گچبری توأم با آینه‌کاری بوده و دو قسمت دیگر دارای نقاشی روی چوب است که به کمک آینه گره‌بندی شده است. در زیر تالارها، سردابه، زیرزمین، شربت‌خانه و انبار قرار دارد (بزرگ‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۰۲).

تکیه معاون‌الملک کرمانشاه یکی از تکایای منحصربه‌فرد باقی‌مانده از عهد قاجار است. بنای موردنظر در بافت قدیم کرمانشاه در کنار رودخانه پوشیده شده آبشوران واقع شده است (مرادی، ۱۳۸۲: ۱۰۶)؛ این تکیه مجموعه‌ای است مشتمل بر حسینیه، زینبیه و عباسیه که در نهایت یک پلان مجموعه‌ای معماری را تشکیل می‌دهند. در این بنا سعی شده تا جایگاه فضای‌های معماری و کاشی‌ها با هم متناسب باشند؛ به‌عنوان مثال، فضای زینبیه گنبددار است و راه ورودی زنان از مردان جداست. کاشی‌های این بخش هم تصاویر حضرت زینب علیها السلام در بارگاه یزید و ظهر عاشورا را به‌نمایش می‌گذارد. کاشی‌کاری با مفهوم‌ها و موضوع‌های متفاوت ولی وابسته و پیوسته به هم است؛ که عبارتند از: وقایع عاشورا، قصص قرآنی، داستان‌های شاهنامه و تصاویر پادشاهان و رجال معروف و معاصر بانی بنا (مهدی‌آبادی، ۱۳۹۰: ۳۴۹-۳۴۸). تکیه دارای سه در ورودی است که در اصلی آن به خیابان «شهید حداد عادل» باز می‌شود. در فواصل پنجره‌ها و ازاره‌ها کاشی‌هایی

شکل ۱۴. تالار حسینیه امینی‌ها (آرشیو اداره میراث فرهنگی استان قزوین). ◀

شکل ۱۵. پلان تکیه معاون الملک (آرشیو اداره میراث فرهنگی استان کرمانشاه). ◀

تزئینی با نقوش هندسی، گل و بوته، اسلیمی و ختایی به کار رفته است. در جدول ۱، حسینیه مجتهد و سه بنای تکیه دولت، حسینیه امینی‌ها و تکیه معاون الملک مورد مقایسه تطبیقی قرار گرفته شده است.

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته و مقایسه تطبیقی حسینیه مجتهد با سه بنای تکیه دولت تهران، حسینیه امینی‌ها و تکیه معاون الملک، مشخص شد که این ابنیه با این که دارای یک کارکرد می‌باشند، اما به لحاظ گونه‌شناسی پلان در یک گونه قرار نمی‌گیرند. به غیر از تکیه دولت، شمای کلی سه بنای دیگر به صورت مکعب مستطیل و الگوی پلان آن‌ها نیز با تفاوت‌های جزئی به صورت مستطیلی بوده است. از لحاظ اندام‌های فضایی، از آنجایی که هر چهار بنا دارای یک کارکرد می‌باشند، مشترکات زیادی بین آن‌ها وجود دارد؛ اما با این حال، تکیه معاون الملک از لحاظ فضایی در گونه حسینیه‌های گنبددار قرار می‌گیرد. صحن حسینیه مجتهد

▲ شکل ۱۶. نمای تکیه معاون الملک (مهدی‌آبادی، ۱۳۹۰: ۳۴۷).

جدول ۱. مقایسه تطبیقی حسینیه مجتهد و دیگر بناهای مشابه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

نام بنا	دوره	موقعیت قرارگیری	شمای کلی بنا	اندام‌های فضایی	تزیینات به کار رفته
حسینیه مجتهد	قاجار ۱۲۸۸ ه.ق.	اردبیل	<ul style="list-style-type: none"> شکل کلی بنا به صورت مکعب‌مستطیل است و سقف بنا تخت می‌باشد. الگوی پلان طبق خانه‌های سنتی اردبیل، مستطیلی است. بنای حسینیه به صورت درون‌گرا طراحی شده است. جهت‌گیری بنا شمال‌غربی- جنوب‌شرقی است. 	<ul style="list-style-type: none"> دارای سه ورودی در ضلع‌های شمالی (ورودی اصلی)، غربی (ورودی آقایان) و جنوبی (ورودی بانوان) است. صحن حسینیه به صورت مستطیلی و دارای ۳۲ دهانه طاق‌نما دورتادور آن. تالار شاه‌نشین پلان مربع‌مستطیل، دارای سه پنجره به سمت جنوب، زمستان‌نشین، محل جلوس اشراف برای تماشای تعزیه. طاق‌نما و رواق‌ها در صحن برای تماشای تعزیه و به صورت دو طبقه طراحی شده است. فضاهای جنبی شامل شربت‌خانه، سرویس بهداشتی، مطبخ، سرداب‌خانه و دهلیز. 	<ul style="list-style-type: none"> تزیینات آجری در نمای حسینیه و آجرهای لعاب‌دار در طاق‌نماها. تزیینات گچی در تالار شاه‌نشین و اتاق‌های نشیمن. تزیینات با چوب قواره‌بری و شیشه رنگی در درب‌ها و آرس‌ها. تزیینات سنگی در آزاره‌ها و حوض صحن.
تکیه دولت	قاجار ۱۲۸۴ ه.ق.	تهران	<ul style="list-style-type: none"> شکل کلی بنا به صورت مدور و سقف بنا نیز مدور با هشت هلال از جنس چوب بود. الگوی پلان تأثیر گرفته از آمفی‌تئاترهای فرنگی. 	<ul style="list-style-type: none"> دارای سه ورودی، ورودی اصلی در ضلع شرقی برای مردان، ورودی ضلع غربی برای بانوان و ورودی سوم که شاه‌نشین را به ضلع جنوبی کاخ گلستان وصل می‌کرد. در اطراف صحن مدور، ۲۰ طاق با دیوارها و ستون‌های کاشی‌کاری قرار داشت و روی طاق‌ها اتاق‌هایی در دو طبقه ساخته شده بود. دسترسی به اتاق‌ها از طریق راهروهای پشت آن‌ها میسر می‌شد. 	<ul style="list-style-type: none"> آجرکاری نمای داخلی تکیه. تزیین نمای داخلی با کاشی‌های معرق و غیرمعرق. کاشی‌های لعاب‌دار آبی رنگ در درون تکیه.
حسینیه امینی‌ها	قاجار ۱۲۷۵ ه.ق.	قزوین	<ul style="list-style-type: none"> شکل کلی بنا به صورت مکعب‌مستطیل است و سقف بنا به صورت شیروانی می‌باشد. الگوی پلان کشیده به صورت مستطیلی در امتداد بنا است. بنای حسینیه به صورت درون‌گرا طراحی شده است. جهت‌گیری بنا شمالی-جنوبی 	<ul style="list-style-type: none"> دارای دو حیاط شمالی-جنوبی و سه تالار شرقی-غربی که در موازات یکدیگر قرار گرفته‌اند. تالار میانی بزرگ‌تر از دو تالار دیگر؛ این تالار توسط دو پنج‌دری به تالار شمالی و جنوبی متصل می‌شود. در انتهای شرقی و غربی هر یک از این تالارها دو اتاق کوچک قرار دارد. فضاهای جنبی شامل شربت‌خانه، مطبخ، سرداب‌خانه، زیرزمین و انبار است. 	<ul style="list-style-type: none"> آجرکاری در نمای بیرونی بنا. شیشه‌های رنگی در تالار جنوبی. قاب‌های چوبی و نقاشی رنگ روغن. آیینه‌کاری در تالارها. گچ‌بری در تالار میانی.
تکیه معاون‌الملک	قاجار ۱۳۲۰ ه.ق.	کرمانشاه	<ul style="list-style-type: none"> شکل کلی هر بخش از بنا به صورت مکعب‌مستطیل است و سقف بنا تخت می‌باشد (به جز سقف زینیه که گنبدی است). الگوی پلان، مستطیلی می‌باشد. بنا به صورت درون‌گرا طراحی شده است. جهت‌گیری کلی بنا شرقی- غربی است. 	<ul style="list-style-type: none"> دارای سه ورودی مجزا؛ ورودی اصلی از سمت خیابان حداد عادل. دارای دو صحن مجزا؛ صحن حسینیه کوچک‌تر است و دارای دیوارهای دو طبقه می‌باشد. صحن عباسیه بزرگ‌تر و با الگوی چهارباغ می‌باشد. بخش حسینیه دارای حیاطی کوچک که به دلیل دو طبقه بودن، دارای محصوریت مناسبی است. دسترسی به طبقه فوقانی از طریق پله‌های دو سوی حیاط میسر می‌شود. نمای آن کاشی‌کاری است. زینیه دارای فضای گنبددار، دارای بالکن‌هایی در اطراف که طبقه فوقانی آن جایگاه زنان بوده، دارای ورودی مجزا برای بانوان، دارای پلان با طرح چلیپا است. مهم‌ترین بخش بنا، عباسیه است؛ بنای اصلی در ضلع جنوبی آن قرار دارد. فضاهای جنبی: قهوه‌خانه، سقاخانه، زیرزمین، اتاق روشن کردن شمع، انبار کاشی و چشمه مقدس. 	<ul style="list-style-type: none"> تزیینات عمده تکیه معاون‌الملک کاشی بوده، که در فضاهای گوناگون آن به کار رفته است.

همانند تکیه دولت به وسیله طاق نماهای دو طبقه که برای نشستن و تماشای تعزیه بوده، محصور شده است. به همین دلیل نیز جزو گونه‌های رواق دار محسوب می‌شود. در حسینیّه مجتهد، معمار با جدا کردن فضای نشستن آقایان و بانوان، حریم‌هایی را ایجاد نموده که این امر با ایجاد رواق‌های دو طبقه محقق شده است. اما تکیه معاون‌الملک و حسینیّه امینی‌ها، از جمله بناهای بدون رواق هستند. معمار در تکیه معاون‌الملک تدبیر دیگری در جهت ایجاد حریم اندیشیده است؛ بخش زینبیه این تکیه، محل نشستن بانوان بوده و ورودی این بخش نیز مجزا بوده است. در بحث آرایه‌ها و تزئینات نیز این چهار بنا متفاوت می‌باشند؛ چراکه عمده تزئینات تشکیل دهنده تکیه معاون‌الملک کاشی‌کاری می‌باشد، این در حالی است که غالب نماسازی و آرایه‌های حسینیّه مجتهد، تکیه دولت و حسینیّه امینی‌ها آجری است.

خانه‌های تاریخی قاجاریه اردبیل

در دوره قاجار، هم‌زمان با رشد طبقه ممتاز بازاری و قدرت گرفتن روحانیون، ساختن خانه‌های شاخص متعلق به متمولین شروع شد؛ بنابراین، نقطه اوج معماری قاجاریه در معماری خانه‌ها تجلی می‌یابد (قاسمی‌سیچانی و معماریان، ۱۳۸۹: ۹۱). با توجه به این‌که دین و مذهب غالب در شهر اردبیل، اسلام و تشیع است؛ لذا فرهنگ و معماری خانه‌ها در این شهر از این مسأله تأثیر فراوان گرفته است. خانه‌های تاریخی اردبیل در دوره قاجار محفل برگزاری مراسم‌های عزاداری و احسانات بوده است. بانیان این خانه‌ها اکثراً روحانی و اهل علم و یا از تجار و بازاریان شهر بوده‌اند و به دلیل ارادتی که به حضرت سید الشهداء علیه السلام داشتند همواره دارایی خود، از جمله خانه‌ها را وقف برگزاری مراسم مذهبی، مجالس عزا و احسانات امام حسین علیه السلام می‌کردند. وجود فضاهایی هم‌چون تالار شاه‌نشین و اتاق‌های نشیمن، مطبخ، رواق‌های دورتادور حیاط‌ها، که نشان از اجرای تعزیه دارد، دادن کاربری حسینیّه به فضای بیرونی بعضی خانه‌ها که می‌تواند القاکننده جنبه‌های روحانی و معنوی در درون بنا باشد، به این موضوع اشاره می‌کنند که خانه‌های دوره قاجار اردبیل محل برگزاری مراسم‌های عزاداری بوده است. بعدها با توجه به گسترش مراسم‌های عزاداری، در موارد متعددی خانه‌ها به تدریج توسعه یافته و همان خانه‌های شخصی افراد به حسینیّه تبدیل شده و یا در مواردی حسینیّه‌ها از همان ابتدا به صورت مستقل و با تأثیر پذیرفتن از معماری خانه‌ها، برای مراسم‌های عزاداری و شبیه‌خوانی طراحی شده‌اند. این موضوع را می‌توان در فضاهای معماری مشترک بین حسینیّه مجتهد و خانه‌های تاریخی دوره قاجاریه شهر اردبیل به خوبی مشاهده کرد. در دوره قاجار به دلیل این‌که بر انبوه کسانی که برای تماشا در مراسم تعزیه شرکت می‌کردند، روز به روز افزوده می‌شد و در چند مورد نیز ازدحام مردم باعث بروز حوادثی شده بود؛ همین موضوع، دلیل دیگری است که باعث شکل‌گرفتن ایده مکان‌های ثابت مثل حسینیّه و تکایا برای مراسم تعزیه شد (کالمار، ۱۳۷۴: ۶۹).

الگوهای فضایی در خانه‌های قاجار اردبیل

شناسایی الگوی معماری خانه‌های تاریخی بر اساس ترکیب سه الگوی فضای باز، بسته و پوشیده (نیمه‌باز) صورت می‌گیرد. الگوی فضای باز، «حیاط» اصلی‌ترین فضای باز خانه به حساب می‌آید. پس از عبور از هشتی و دالان به حیاط می‌رسیم. جبهه‌های حیاط را فضاهای سرپوشیده و بسته تشکیل می‌دهد و در سمت‌هایی که بنا وجود ندارد دیوار نقش فعال در تعریف حیاط ایفا می‌کند (حائری مازندرانی، ۱۳۸۸: ۱۲۲). حیاط خانه‌های اردبیل مساحت کمتری نسبت به خانه‌های مناطق مرکزی و گرم دارد و تقریباً مساحت فضای پرو خالی به یک اندازه می‌باشد. در مواقعی که بنای اصلی فقط در یک جبهه حیاط احداث شده باشد، مساحت حیاط نسبتاً بیشتر بوده و کشیدگی آن نیز شمالی-جنوبی است (ظهوری قره‌درویشلو، ۱۳۹۴: ۲۲۳).

الگوی فضای پوشیده (نیمه‌باز): در خانه‌های ایرانی زمانی که جنس و کارکرد دو فضا با یکدیگر متفاوت باشد میان آن، یک فضای واسط وجود دارد؛ معمولاً این نوع فضاها جزو دسته‌بندی الگوی فضای پوشیده یا نیمه‌باز قرار می‌گیرند. ورودی (سردر)، ایوان و طاق‌نما، هشتی جزو فضاهای نیمه‌باز خانه محسوب می‌شوند. در خانه‌های اردبیل به دلیل سردی هوا، رابطه بین فضای باز و بسته، عمدتاً توسط راهرو، دهلیز و فضاهای سرپوشیده صورت می‌گیرد (ظهوری قره‌درویشلو، ۱۳۹۴: ۲۲۴). اکثر خانه‌ها، شامل: سردر، هشتی و ورودی از درب خانه به حیاط هستند.

الگوی فضای بسته: فضای بسته با فضای باز و پوشیده، معنا و کارکرد می‌یافته است (حائری مازندرانی، ۱۳۸۸: ۱۲۹). شاه‌نشین، تالار، انواع اتاق و زیرزمین جزو فضاهای بسته به‌شمار می‌آیند. در خانه‌های قاجار اردبیل معمولاً تالار یا شاه‌نشین در وسط ضلع شمالی حیاط قرار دارد و فضاهای ارتباطی و خدماتی سه‌طرف آن را احاطه کرده‌اند. اتاق‌های سه‌دری و پنج‌دری و اتاق‌های گوشواره از فضاهای خانه‌های اردبیل بوده است. در برخی نمونه‌ها نیز مطبخ در پشت تالار قرار دارد. در طبقه همکف یا زیرزمین که به‌عنوان زمستان‌نشین استفاده می‌شود، ارتفاع فضای داخلی کمتر است و تبادل حرارتی با فضای خارج کاهش می‌یابد. در طبقه بالا که به‌عنوان تابستان‌نشین مورد استفاده بوده، سقف بلندتر است و بازشوها بیشتر و امکان تهویه فراهم است (ظهوری قره‌درویشلو، ۱۳۹۴: ۲۲۵). در ادامه، تعدادی از خانه‌های دوره قاجار شهر اردبیل که مربوط به قبل از احداث حسینیه مجتهد و یا هم‌زمان با آن دوره بوده، انتخاب شده‌اند تا الگوهای فضایی این خانه‌ها که در شکل‌گیری کالبدی حسینیه مجتهد تأثیرگذار بوده‌اند، بررسی و تحلیل شود (جدول ۲، به معرفی خانه‌های مورد پژوهش می‌پردازد).

همان‌طور که قبلاً نیز اشاره شد با توجه به این‌که مراسم‌های عزاداری و تعزیه و احسان در خانه‌ها برپا می‌شد، بعداً در طراحی حسینیه‌ها نیز بسیاری از آن فضاها تکرار شده است. در جدول ۳، الگوهای فضایی و کالبدی حسینیه مجتهد و خانه‌های قاجار اردبیل مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. این بررسی نشان می‌دهد که ریز فضاهای زیادی بین این حسینیه و خانه‌های قاجار اردبیل مشترک هستند. در پژوهش حاضر، از میان حسینیه‌های شهر اردبیل، حسینیه مجتهد که جزو مهم‌ترین حسینیه‌های

جدول ۲. معرفی خانه‌های مورد پژوهش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

دوره	توضیحات بنا	پلان‌های معماری	ریز فضاها	تصاویر بنا
قاجار	<p>خانه میرفتاحی</p> <p>این بنا در میدان امام حسین <small>ع</small>، انتهای کوچه حسینی در شهر اردبیل واقع شده است. قدمت بنا مربوط به دوره قاجار (۱۲۸۳ ه.ق.) است. بنا حدود ۱۷۰۰ متر مربع مساحت دارد و دارای اندرونی و بیرونی است. عمارت بیرونی جهت برگزاری مراسم مذهبی و روضه‌خوانی و احسانات امام حسین <small>ع</small> کاربری داشته است. حاج میرفتاح روحانی و اهل علم و از سادات اصیل‌النسب می‌باشد که به حضرت سید الشهداء <small>ع</small> منتصب می‌گردد (آرشیو مؤسسه مطالعات و تدوین تاریخ اردبیل، ۱۳۹۱).</p>		<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. تالار شاه‌نشین ۴. زمستان‌نشین ۵. تابستان‌نشین ۶. حیاط</p>	 <p>(نگارندگان، ۱۳۹۹)</p>
	<p>خانه صادقی</p> <p>خانه صادقی در محله اوچ‌دکان اردبیل، کوچه سرتیپ‌آباد و در قلب بافت تاریخی شهر اردبیل واقع شده است. بانی بنا از ریش‌سفیدان و تجار خوش‌نام شهر بوده است. وی تا اندازه قابل‌توجهی به امور خیریه علاقمند بوده است. خانه صادقی در دوره قاجار (۱۲۷۹ ه.ق.) ساخته شده و مشتمل بر بخش حسینیه برای تأمین نیاز مراودات اجتماعی خانواده، بخش شاه‌نشین برای تأمین نیاز مراودات رسمی و ارتباط با تجار، بخش اندرونی محل زندگی خانواده صادقی و بخش خادم‌نشین، محل زندگی خادمین این خانواده است (نظری، ۱۳۹۱: ۳۳۰).</p>		<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. تالار شاه‌نشین ۴. اتاق‌های گوشواره ۵. حیاط بیرونی ۶. حیاط اندرونی ۷. بخش اندرونی ۸. بخش خادم‌نشین</p>	 <p>(نگارندگان، ۱۳۹۹)</p>
	<p>خانه خلیل‌زاده</p> <p>خانه خلیل‌زاده مربوط به دوره قاجار است و در سال (۱۳۱۱ ه.ق.) توسط خانواده هاشمی بنا شده است. این خانه در میدان عالی‌قاپوی اردبیل، روبه‌روی مسجد منصوریه واقع شده است. خانه خلیل‌زاده از نظر معماری از بناهای درون‌گرا به‌شمار می‌رود. خانه، پلانی نمایی‌شکل دارد و در مرکز، یک تالار با اُرسی هفت‌در قرار گرفته است (آرشیو مؤسسه مطالعات و تدوین تاریخ اردبیل، ۱۳۹۱).</p>		<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. حیاط ۴. تالار شاه‌نشین ۵. اتاق‌های نشیمن</p>	 <p>(آرشیو اداره میراث‌فرهنگی استان اردبیل، ۱۳۷۴).</p>
الگوهای فضایی	<p> عرصه فضای نیمه‌باز (ایوان، ورودی، هشتی و دالان) عرصه فضای بسته (شاه‌نشین، اتاق‌های نشیمن و گوشواره، بالاخانه، پستو، زیرزمین) عرصه فضای باز (حیاط) </p>			

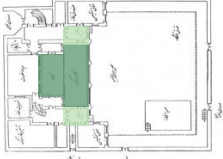

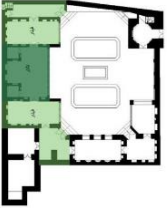

جدول ۳. مقایسه الگوی های فضایی و کالبدی در حسینیه مجتهد و خانه های قاجاریه اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۹).

خانه خلیل زاده	خانه صادقی	خانه میرفتاحی	حسینیه مجتهد	ریز فضاها	الگوی های فضایی
*	*	*	*	صحن (حیاط)	عرصه فضای باز
*	*	*	*	تالار شاه نشین	
*	*	*	*	اتاق های نشیمن	
*	*	*	*	مطبخ	
			*	شربت خانه	
			*	چایخانه	
*	*	*	*	دهلیز و راهروها	
*	*	*	*	سرویس بهداشتی	
		*		زمستان نشین	
		*		تابستان نشین	
*	*	*	*	ورودی	عرصه فضای پوشیده
*	*	*	*	هشتی	
			*	رواق های حیاط	

ایران به لحاظ معماری، قدمت و وسعت ساخت است و اولین و منسجم ترین حسینیه طراحی شده شهر اردبیل محسوب می شود، انتخاب شد. در انتخاب خانه های تاریخی نیز تلاش شد بناهایی که قاعدتاً متأثر از شرایط و الگوی معماری دوره قاجاریه و از لحاظ تاریخی مربوط به قبل از احداث بنای حسینیه مجتهد و یا هم دوره با آن بودند، برگزیده شوند تا تأثیر الگوی فضایی این خانه ها در شکل گیری کالبدی حسینیه مجتهد بررسی و تحلیل شود. کالبد حسینیه مجتهد و خانه های تاریخی براساس سه الگوی فضایی باز، بسته و نیمه باز مورد توصیف قرار گرفتند. در تحلیل ها و بررسی های صورت پذیرفته در دو جدول ۴ و ۵، به واکاوی بخشی از شاخصه های کالبدی فضایی حسینیه مجتهد و خانه های تاریخی پرداخته شده که عمدتاً نشان دهنده تأثیرپذیری کامل الگوی فضایی حسینیه مجتهد از خانه های تاریخی دوره قاجار اردبیل است. در این راستا، ویژگی های کلی کالبدی فضایی، هم چون جهت گیری کلی بنا، ترکیب بندی فضایی، توده و فضا، سلسله مراتب جانمایی فضاها، تناسبات فضا، ارتباط فضایی، سلسله مراتب دسترسی و سیمای خارجی در کالبد معماری حسینیه مجتهد و خانه های میرفتاحی، صادقی و خلیل زاده، مورد تحلیل و مقایسه تطبیقی قرار گرفت.

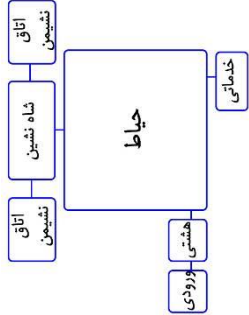

الگوی های کالبدی دو خانه «میرفتاحی» و «صادقی» که در جدول ۴ با حسینیه مجتهد مورد مقایسه و تحلیل قرار گرفتند، مربوط به قبل از اتمام احداث حسینیه و کاملاً تأثیرگذار بر الگوی آن بوده اند؛ این در حالی است که این الگوهای فضایی و کالبدی در تعدادی از خانه های دوره قاجار شهر اردبیل که مربوط به بعد از اتمام

سبمای خارجی	سلسله‌مراتب دسترسی	ارتباط فضایی	نام بنا
<p>دور تا دور صحن اصلی ۳۲ دهنه طاق نما در دو طبقه وجود دارند که به وسیله ی مسیر های دالانی شکل به همدیگر متصل شده اند.</p> 	<p>سلسله‌مراتب دسترسی به ساختمان حسینیه از طریق سه ورودی در ضلع های شمالی، غربی و جنوبی امکان پذیر است. در ضلع جنوبی ورودی از طریق هشتی است. رسیدن به داخل بنا از صحن از طریق دو عدد پله که درست در مقابل هم قرار گرفته اند، صورت می گرفته است.</p>	<p>تالار به‌واسطه راهروهای در دو طرف، به صحن و اتاق‌های نشیمن دسترسی پیدا می‌کند. راهروها در دو طرف که تقریباً قرینه همدیگر هستند، فضای حرکتی بوده و فضای ارتباط‌دهنده بیرون و درون حسینیه به‌عنوان تقسیم نیز به‌کار رفته‌اند.</p> 	<p>حسینیه مجتهد</p>
<p>دور تا دور حیاط میرفتاحی طاق‌نماهایی با گچ‌بری خاص دیده می‌شود.</p> 	<p>ورودی در ضلع جنوبی قرار دارد و پس از گذر از فضاهای واسطی چون هشتی، ورود به حیاط اتفاق افتاده و جبهه اصلی ساختمان دیده می‌شود. دسترسی به داخل بنا از طریق دو پلکان در دو طرف بدنه بنا میسر است.</p>	<p>شاه‌نشین خانه، به‌واسطه راهروها به صحن و اتاق‌ها دسترسی پیدا می‌کند.</p> 	<p>خانه میرفتاحی</p>
<p>طاق‌نماهای آجری و گچی در حیاط خانه صادقی نیز مشاهده می‌شود.</p> 	<p>ورودی از طریق دو هشتی در ضلع غربی بناست. در اینجا هم پس از ورود به حیاط از طریق دو پلکان به داخل بنا راه پیدا می‌کردند.</p>	<p>در اینجا هم به مانند حسینیه مجتهد و خانه میرفتاحی، راهروها واسطاً بین شاه‌نشین و اتاق‌ها هستند.</p> 	<p>خانه صادقی</p>

احداث حسینیّه مجتهد هستند، نیز مشاهده می‌شود. در جدول ۵، به‌عنوان نمونه موردی، خانه خلیل‌زاده مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

جدول ۵. تحلیل خانه خلیل‌زاده (نگارندگان، ۱۳۹۹).

نام بنا	۳۳۲۱۴۵		
جهت‌گیری بنا	 <p>جهت‌گیری بنا شمالی شرقی - جنوب غربی است.</p>	ارتباط فضایی	
ترکیب‌بندی فضایی	<p>- دروگرا - تقارن کلی در پلان - سه‌طرف حیاط - ساختمان قرار دارد. - پلان بسته و ارتباط تو در تو فضاهای. - شکل حیاط و اتاق‌ها اغلب به‌صورت مستطیل می‌باشد.</p>		
توده و فضا	 <p>به‌مانند الگوی حسینیّه مجتهد و خانه میرفتاحی و صادق، شاهد الگوی نعلی شکل هستیم.</p>	سلسله‌مراتب دسترسی	
سلسله‌مراتب جانمایی فضاها	 <p>اتاق نشین، شاه نشین، حیاط، اتاق نشین، ورودی، هشتی، خدماتی</p>		
تناسبات فضا	 <p>شاه نشین در وسط قرار دارد و گوشواره‌ها در دو طرف به صورت پیش آمده هستند. ارتفاع تالار در نمای اصلی رو به حیاط بیش از سایر فضاهاست؛ که هم حاکی از اهمیت فضای مرکزی خانه است و هم استفاده بیشتر از نور خورشید را ممکن می‌سازد.</p>		
سیمای خارجی	 <p>طاق‌نماهای آجری در حیاط خانه خلیل‌زاده نیز مشاهده می‌شود.</p>		

بحث و تحلیل

با توجه به تحلیل‌های صورت‌گرفته در جداول بالا، نتایجی حاصل شده که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود. در طراحی فضایی حسینیه مجتهد از هندسه‌های متقارن بهره گرفته شده است. این فضاها به‌گونه‌ای در امتداد یکدیگر قرار گرفته‌اند که در کل، یک پلان تقریباً متقارن را به وجود آورده است. این تقارن در خانه‌های مورد بررسی نیز کم‌وبیش مشاهده می‌شود. از لحاظ جهت‌گیری، خانه‌های مسکونی جهت‌گیری مناسبی نسبت به تابش خورشید داشته تا در طول روز بهره بیشتری را از نور و گرمای خورشید ببرند؛ بنابراین در اکثر خانه‌های مسکونی اردبیل، به‌مانند حسینیه مجتهد، فضای اصلی زندگی که شامل تالار، شاه‌نشین و اتاق‌ها می‌باشد؛ رو به سمت جنوب، جنوب‌غربی و جنوب‌شرقی دارند. تأثیرپذیری فضاهای حسینیه مجتهد اردبیل هم‌چون شاه‌نشین، تالار، اتاق‌های نشیمن، مطبخ و شربت‌خانه که مربوط به برپایی مراسم عزاداری و احسان بوده‌اند؛ از خانه‌های قاجار هم‌دوره خود کاملاً مشهود است. عامل تأثیرگذار بر معماری حسینیه‌ها، فضاها و سیرکولاسیون فضایی است؛ که برای انجام مراسم عزاداری در محرم و صفر نیاز است و تقریباً در تمام ایران مشابه می‌باشند. نقطه عطف یک حسینیه، صحن بزرگ آن می‌باشد که برای مراسم عزاداری و شبیه‌خوانی نیاز است و در حسینیه‌های تمام مناطق کشور از جمله حسینیه مجتهد اردبیل وجود دارد؛ تفاوتشان در باز و بسته بودن آن‌ها بوده و به اقلیم و کنترل آب‌وهوایی مربوط است. از طرف دیگر، خانه‌های مسکونی اردبیل که هم‌دوره حسینیه مجتهد و نزدیک به آن هستند، تقریباً پلانی شبیه به پلان حسینیه مجتهد دارند؛ الگوی نعلی‌شکل که در جبهه شمالی حیاط شکل گرفته و تالار یا شاه‌نشین در مرکز قرار دارد. اکثر این خانه‌ها به‌مانند حسینیه مجتهد، دارای شاه‌نشین و تالاری بزرگ هستند که در طرفین نیز، دو اتاق نشیمن رو به جنوب و گوشواره در طبقه اول دارند؛ که در حسینیه مجتهد نیز این عمل تکرار شده است. در حسینیه مجتهد، شاه‌نشین مانند خانه‌های مسکونی در کنار تالار اصلی قرار دارد. فضاهای ارتباط دهنده یا راهروها نیز در خانه‌های قاجاری اردبیل مشاهده می‌شود؛ این راهروها که در حسینیه مجتهد هم وجود دارند، به‌عنوان یک فضای ارتباطی و تقسیم عمل می‌کنند. نمای جنوبی حسینیه و فرم ورودی و نحوه ورود به بنا، شباهت زیادی با تیپ خانه‌های مسکونی دوره قاجار اردبیل دارد. نمای اصلی، هم در خانه‌ها و هم در حسینیه مجتهد در دو سمت شرقی و غربی به صورت گوشواره، پیش‌آمدگی دارد؛ هم‌چنین پله‌های ارتباطی به صورت زاویه ۴۵ درجه با بدنه ساختمان قرار گرفته‌اند که این نوع ورودی‌ها در خانه میرفتاحی، صادقی و خلیل‌زاده هم تکرار شده است. حتی طاق‌های دور صحن حسینیه مجتهد در اطراف حیاط خانه‌های قاجاری اردبیل نیز به چشم می‌خورند، با این تفاوت که این طاق‌ها در خانه‌های قاجاری به صورت طاق‌نما و کم‌عمق یا بدون عمق می‌باشند. صحن حسینیه مجتهد یک فضای بسته است و دسترسی به آن از طریق درب‌هایی امکان‌پذیر می‌باشد که شبیه درب‌های ورودی خانه‌های مسکونی است و شاید اگر ببیننده با دید عمیق به داخل بنا نظاره نکند، به این راحتی متوجه نمی‌شود که این بنا برای کاربری حسینیه احداث شده باشد.

نتیجه‌گیری

فرضیه اولیه پژوهش حاضر بر این بنا استوار بود که الگوی کالبد معماری حسینیّه مجتهد اردبیل برگرفته از خانه‌های تاریخی در دوره قاجار است. الگوی معماری بناهای آیینی هم‌چون حسینیّه، الگوی ایرانی است که البته در هر منطقه متأثر از ساختار معماری بومی آن است. با توجه به بررسی‌ها و تحلیل‌های صورت‌گرفته، حسینیّه مجتهد به تاسی از معماری متداول دوره قاجاریه بنا شده که همان چارچوب‌های حاکم بر معماری دوره قاجار بر آن حاکم است. ساختمان حسینیّه، درونگرا و الگوی کالبدی آن مشابه خانه‌های تاریخی اردبیل در دوره قاجار بوده و با هندسه متناسبی به مدول ۴ به ۵ کار شده است که این تناسب در الگوی پلان خانه‌های مورد مطالعه نیز مشاهده می‌شود. همان‌طور که قبلاً اشاره شد، وجود فضاهایی هم‌چون تالار، شاه‌نشین و اتاق‌های نشیمن، مطبخ، رواق‌های دورتادور حیاط‌ها، نشان‌دهنده این هستند که خانه‌های دوره قاجار اردبیل محل برگزاری مراسم‌های عزاداری بوده است. بعدها با توجه به گسترش این مراسم‌ها و احسان و نذری، خانه‌ها به تدریج توسعه یافته و همان خانه‌های شخصی افراد به حسینیّه تبدیل شده و یا تعدادی از حسینیّه‌ها از همان ابتدا به صورت مستقل با تأثیر پذیرفتن از معماری خانه‌ها، برای مراسم‌های عزاداری طراحی شده‌اند. این موضوع را می‌توان در فضاهای معماری مشترک بین حسینیّه‌ها و خانه‌های تاریخی دوره قاجاریّه شهر اردبیل نیز به خوبی مشاهده کرد؛ بنابراین، الگوی معماری حسینیّه مجتهد تأثیرپذیرفته از الگوی فضایی خانه‌های تاریخی شهر اردبیل است و این حسینیّه به تاسی از معماری متداول دوره قاجاریه بنا شده و چارچوب‌های معماری دوره قاجار بر آن حاکم است.

کتابنامه

- اعتمادالسلطنه، محمد حسنخان (صنیع الدوله)، ۱۳۶۳، المآثر و الآثار (چهل سال تاریخ ایران)، دارالطباعة خاصه دولتی، ۱۳۰۶ ه.ق. چاپ ایرج افشار، جلد ۱، تهران: نشر اساطیر.
- امیری، پیمان، ۱۳۸۴، در جست‌وجوی هویت شهری اردبیل، تهران: نشر وزارت مسکن و شهرسازی.
- امین‌زاده، بهناز، ۱۳۷۸، «حسینیّه‌ها و تکایا، بیانی از هویت شهرهای ایرانی». فصلنامه هنرهای زیبا، شماره ۶، صص: ۶۶-۵۵.
- اورسل، ارنست، ۱۳۵۲، سفرنامه اورسل (۱۸۸۲ م.). ترجمه علیاصغر سعیدی، بی. - آرشیو اداره اوقاف و امور خیریه استان اردبیل، ۱۳۹۱، پرونده و فهرست موقوفات حسینیّه مجتهد.
- آرشیو اداره میراث فرهنگی استان قزوین، بی‌تا.
- آرشیو اداره میراث فرهنگی استان کرمانشاه، بی‌تا.
- آرشیو مؤسسه مطالعات و تدوین تاریخ اردبیل، ۱۳۹۱، شماره ثبت ۴۳۱، موزه مفاخر اردبیل.
- بزرگ‌نیا، زهره، ۱۳۸۵، تکیه‌ها و حسینیّه‌های ایران. تهران: انتشارات صوفیان.

- تهرانی، فرهاد؛ اللهیاری، مریم؛ و مختاری طالقانی، اسکندر، ۱۳۹۲، طرح مرمت و احیای حسینیه مجتهد اردبیل و ساماندهی بافت اطراف آن. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- حائری مازندرانی، محمدرضا، ۱۳۸۸، خانه، فرهنگ، طبیعت: بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- رضوی پور، مریم سادات؛ و ذاکری، محمدمهدی، ۱۳۹۲، «بررسی مقایسه‌ای حسینیه‌های دوره قاجار در مازندران و اصفهان». فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۴، صص: ۷۳-۶۳.
- گرین، ساموئل؛ و بنجامین، بلر، ۱۳۶۳، ایران و ایرانیان: خاطرات و سفرنامه ساموئل گرین و بنجامین. ترجمه رحیم رضازاده، تهران: انتشارات گلبانک.
- سیچانی، مریم؛ و معاریبان، غلامحسین، ۱۳۸۹، «گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان». نشریه هویت شهر، سال ۵، شماره ۷، صص: ۹۴-۸۷.
- شهیدی، عنایت‌الله، ۱۳۸۰، امیرکبیر و تکیه دولت. سال ۶، تهران: انتشارات جهان کتاب.
- صفری، بابا، ۱۳۷۰، اردبیل در گذرگاه تاریخ. دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل، جلد ۱ و ۲، اردبیل.
- صفری، بابا، ۱۳۷۱، اردبیل در گذرگاه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل، جلد ۳، اردبیل.
- ظهوری قره‌درویشلو، راحله، ۱۳۹۴، «معماری همساز با اقلیم کوهستانی خیلی سرد، مطالعه موردی: خانه‌های تاریخی اردبیل». فصلنامه علمی-پژوهشی و بین‌المللی انجمن جغرافیای ایران، شماره ۴۷، سال ۱۳، صص: ۲۱۹-۲۱۱.
- عمادی، زهره، ۱۳۸۵، «معرفی مدارک تکیه‌ها و حسینیه‌های موجود در مراکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی». سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، تهران، صص: ۲۹۷-۲۷۲.
- عناصری، جابر، ۱۳۸۳، «تأثیر تشیع بر ابنیه، اماکن و زیارتگاه‌های مذهبی در ایران». فصلنامه شیعه‌شناسی، سال ۲، شماره ۷، صص: ۱۴۶-۱۲۱.
- کالمار، ژان، ۱۳۷۴، «بانیان تعزیه‌خوانی». ترجمه جالا ستاری، در: درباره تعزیه و تئاتر در ایران، به کوشش: لاله تقیان، تهران: مرکز.
- کرم‌زاده شیرانی، منصور؛ و متدین، حشمت‌الله، ۱۳۹۱، «مروری بر رابطه تعزیه و معماری در حسینیه‌های دوره قاجار، نمونه موردی: حسینیه مجتهد اردبیل». همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی، مشهد.
- کرم‌زاده شیرانی، منصور؛ و متدین، حشمت‌الله، ۱۳۹۵، «بازخوانی و بازشناسی معماری آیینی دوره قاجار، نمونه موردی: حسینیه مجتهد اردبیل». فصلنامه اثر، شماره ۶۰، صص: ۸۸-۶۹.
- گلجان، مهدی؛ و افشاررضائی، سپیده، ۱۳۹۳، «تکیه دولت و مراسم مذهبی آن». پژوهش‌های علوم تاریخی، شماره ۱، صص: ۱۲۱-۱۰۵.
- گلریز، سید محمدعلی، ۱۳۶۸، مینو در یا باب‌الجنه. قزوین: نشر طه.
- لطفی، کریم؛ و عالیقدر، منصور، ۱۳۷۴، «گزارش کارشناسی و پرونده ثبتی حسینیه مجتهد دلجو». آرشیو اداره میراث فرهنگی اردبیل (منتشر نشده).

- اللهیاری، مریم؛ و تهرانی، فرهاد، ۱۳۹۲، «مقایسه تطبیقی معماری حسینیه‌ها و تکایای مناطق سردسیری و مرکزی ایران». همایش ملی معماری و توسعه، ملایر.
- محسن‌اردبیلی، یوسف، ۱۳۷۵، «زندگانی حاج میرزا محسن مجتهد اردبیل، آثار و خاندان او». کنگره بزرگداشت مقدس اردبیلی، قم: انتشارات کنگره، صص: ۱۹۳-۶.
- محمدمرادی، اصغر؛ معصوم‌زاده دولت‌آبادی، سمیرا؛ و بهشتی، سید محمد، ۱۳۹۱، مرمت محیطی و باززنده‌سازی خانه مجتهد اردبیل. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- مختاری طالقانی، اسکندر، ۱۳۷۸، «ارگ تهران». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مرادی، یوسف، ۱۳۸۲، میراث فرهنگی کرمانشاه. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ اول.
- منصوری‌فرد، محسن، ۱۳۷۴، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. سازمان میراث فرهنگی کشور، کرمان: مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ارگ بم، جلد سوم.
- مهدی‌آبادی، ملیحه، ۱۳۹۰، «تغییرات ایجاد شده در اطراف تکیه معاون‌الملک کرمانشاه براساس دومین سند مالکیت آن». فصلنامه اسناد بهارستان، شماره ۱، صص: ۳۵۸-۳۴۳.
- نادری، اتابک، ۱۳۷۴، سیرنمایش در اردبیل. اردبیل: واحد انتشاراتی تماشای زندگی.
- ناری‌قمی، مسعود، ۱۳۹۵، «الگوهای کالبدی حسینیه‌ها: ریشه‌ها و تحولات». فصلنامه مطالعات معماری ایران، شماره ۹، صص: ۴۵-۲۵.
- نظری، شاپور، ۱۳۹۱، هویت اردبیل قدیم. جلد دوم، اردبیل: هفت گنج.
- هاشمی زرج‌آباد، حسن؛ صادقی، سارا؛ و زارعی، علی، ۱۳۹۵، «بررسی نقش اقلیم بر نوع معماری و تزئینات حسینیه نواب بیرجند». نشریه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایرانی، شماره ۱۱، دوره ۶، صص: ۱۶۲-۱۵۱.
- همایونی، صادق، ۱۳۸۰، تعزیه در ایران. انتشارات نوید شیراز، شیراز.

- Avcioglu, N., 2007, *Identy-as-form: The mosque in the west*. Cultural Analysis 6, California.

- Porter, R. K., 1821, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, during the years 1817, 1818, 1819, and 1820*. London, Longman, Husr, Rees, Orme and Brown. Accessed at Internet Archive.

- Shoberl, F., 1828, *Persia: containing a description of the country, with an account of its government, laws, and religion, and of the character, manners and customs, arts, amusements, &c. of its inhabitants*. Philadelphia: J. Grigg.